

شیعه در قرن چهارم هجری

(عرضه‌ها و علل رشد)

www.ketab.ir

حجت الاسلام والمسلمین دکتر
محمد رضا زارع خورمیزی

سرسنانه	زارع خورمیزی، محمد رضا، ۱۳۵۱ -
عنوان و نام پدیدآور	شیعه در قرن چهارم هجری (عرصه ها و علل رشد) / محمد رضا زارع خورمیزی ؛ [به سفارش] دارالحکمة للنشر والترجمة والتوزيع.
مشخصات نشر	تهران: میراث شرق، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۵۷۵ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۷۹۸۳-۳۴-۰
وضعیت فهرست نویسی	فیبا ۰-۳۴-۷۹۸۳-۶۲۲-۹۷۸
موضوع	شیعه -- تاریخ -- قرن ۴.
شناسه افزوده	Shi'ah -- History -- 10th century
رده بندی کنگره	جامعه بغداد. دارالحکمة للنشر و الترجمة و التوزيع
رده بندی دیویی	BP۲۳۹
شماره کتایشناسی ملی	۲۹۷/۵۳
اطلاعات رکورد کتایشناسی	۸۵۷۹۷۰۶
	فیبا

انتشارات میراث شرق
آدرس انتشارات: تهران، خیابان ساقدوش، خیابان شقایق، پلاک ۱۲، واحد ۱۷، کدپستی ۱۶۶۵۶۸۷۳۷۸

تلفن ۰۲۱-۶۹۱۸۲۰

info@sharghs.ir

www.sharghs.ir

شیعه در قرن چهارم هجری

(عرصه ها و علل رشد)

نویسنده: محمد رضا زارع خورمیزی

حروفچینی: نشر زاگرس مونترال

چاپ، صحافی، لیتوگرافی: زاگرس

چاپ اول: بهار ۱۴۰۱

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۸۳-۳۴-۰

فهرست مطالب

۱۵	مقدمه استاد انصاری بویراحمندی
۱۹	سپاس‌گزاری
۲۱	چکیده
۲۵	مقدمه مؤلف
۲۴	- رشد سیاسی
۲۴	- تشیع و شیعه
۲۹	- قرن چهارم

بخش اول: زمینه‌های رشد تشیع قبل از قرن چهارم (علل مذهب) / ۵۱

۵۳	درآمد
۵۷	فصل اول: زمینه‌های فکری
۵۷	گفتار اول: تکمیل مبانی فکری و سیاسی مکتب تشیع در عصر ائمه علیهم‌السلام
۶۱	۱- مرزبندی اندیشه سیاسی در تشیع و تسنن
۶۴	۲- مرزبندی اندیشه سیاسی امامیه
۶۴	الف) حاکمیت الهی
۶۵	ب) ویژگی‌های امامت
۶۹	۳- مرز بندی اندیشه سیاسی زیدیه
۷۳	۴- مرز بندی اندیشه سیاسی اسماعیلیه
۷۷	گفتار دوم: اندیشه مهدویت
۷۷	۱- تأثیر اندیشه مهدویت در پویایی جامعه شیعی
۸۱	۲- بهره‌گیری اسماعیلیه از اندیشه مهدویت برای تأسیس دولت در ابتدای قرن چهارم

فصل دوم: امامت و رهبری سیاسی	۸۵
درآمد	۸۵
گفتار اول: امامیه و آغاز دوره‌ای جدید با امامت و رهبری امام مهدی علیه السلام	۸۷
۱- شیوه‌های اعمال امامت و رهبری امام مهدی علیه السلام در دوره غیبت صغرا	۹۰
الف: گزینش نمایان و کارگزاران آنان	۹۵
ب: اجازه و تأیید حضور نخبگان شیعه در دستگاه حکومت	۱۰۰
ج: مدیریت قاطعانه در اعمال اصل تقیه	۱۰۲
د: برخورد قوی با مدعیان دروغین نیابت	۱۰۴
هـ: ارسال توقیعات	۱۱۰
و: ادامه نظام وکالت	۱۱۲
ز: مدیریت گسترده جغرافیایی نیابت و وکالت	۱۱۴
ح: هدایت برخی از امیران منصوب بر شهرها	۱۱۹
۲- تأثیر امامت امام مهدی علیه السلام در ضد سیاسی شیعه امامیه در آغاز غیبت کبرا	۱۲۵
گفتار دوم: زبیده و آغاز رهبری ائمه رسی نظیر یحیی بن قاسم معروف به امام هادی	۱۲۷
گفتار سوم: اسماعیلیه و اعلام پایان دوران ستر و آغاز دوران حضور امام و شروع رهبری عیدالله مهدی	۱۲۸
فصل سوم: زمینه‌های اجتماعی	۱۳۱
گفتار اول: محبوبیت و مظلومیت علویان به ویژه ائمه اطهار علیهم السلام	۱۳۱
گفتار دوم: زهد و دینداری علویان و شیعیان	۱۳۸
گفتار سوم: تبعیض‌ستیزی و عدالت‌گرایی علویان و شیعیان	۱۴۳
گفتار چهارم: هجرت علویان و شیعیان	۱۴۵
فصل چهارم: زمینه‌های سیاسی	۱۴۹
گفتار اول: ضعف خلافت عباسی	۱۴۹
گفتار دوم: تأسیس دولت‌های علوی و شیعه در نقاط دور دست	۱۵۹
۱- دولت ادریسیان مغرب	۱۶۲
۲- دولت علویان طبرستان	۱۷۶

۱۸۱.....	۳- دولت ائمه بنی رسی در یمن
۱۸۶.....	۴- دولت آل اخضر در یمامه
۱۸۹.....	۵- دولت اسماعیلی در یمن
۱۹۱.....	۶- امارت‌های محلی
۱۹۱.....	الف: امارت بنی الحسن در ینبع
۱۹۵.....	ب: امارت مستقل ابوالحسن مادرایی در ری
۱۹۷.....	ج: خاندان بنی دلف در عراق عجم

بخش دوم: عرصه‌های رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل شتاب دهنده) / ۲۰۳

۲۰۵.....	درآمد
۲۰۷.....	فصل پنجم: به دست گرفتن مناصب سیاسی توسط شیعیان و علویان
۲۰۷.....	گفتار اول: حضور علنی شیعیان در منصب وزارت
۲۱۰.....	۱- آل فرات
۲۱۶.....	۲- آل نوبخت
۲۲۱.....	۳- آل بریدی
۲۲۲.....	گفتار دوم: منصب مذهبی - سیاسی نقابت علویان
۲۲۷.....	- مهم‌ترین فعالیت‌های سیاسی نقیبان
۲۲۷.....	۱- کشف حال از مسائل اجتماعی و سیاسی
۲۲۷.....	۲- امارت و اداره برخی از شهرها
۲۲۷.....	۳- سفارت از جانب امیران و خلفا
۲۲۸.....	۴- امارت حاج و ایراد خطبه در حرین
۲۲۸.....	۵- فرماندهی لشکر
۲۲۹.....	فصل ششم: تأسیس دولت‌های بزرگ شیعه
۲۲۹.....	درآمد
۲۳۱.....	نگاهی به علل مهم گرایش مردم ایران به تشیع
۲۳۱.....	الف) تفاوت در سیاست‌های علوی و اموی در جذب و دفع ایرانیان
۲۳۲.....	ب) قدرت تأثیرگذاری شیعه سیاسی موجود در عراق بر ایران

ج) محبوبیت علویان در ایران	۲۳۴
د) رویکرد ضد تبعیض امامان و نخبگان شیعه	۲۳۵
ه) پیدایش سنی‌های معتدل و دوستدار اهل بیت (علیهم‌السلام)	۲۳۵
گفتار اول: دولت آل بویه در ایران و عراق	۲۳۶
- عرصه‌های تأثیر آل بویه بر رشد تشیع در قرن چهارم	۲۴۴
۱- فراهم کردن امنیت برای شیعیان	۲۴۴
۲- حمایت از علما و دانشمندان شیعه (عرصه علمی)	۲۴۵
۳- رواج دادن علنی شعائر شیعی (عرصه اجتماعی)	۲۴۹
۴- ترویج تبری از دشمنان اهل بیت (علیهم‌السلام)	۲۵۳
۵- آبادانی و تعمیر مشاهد شیعی	۲۵۹
گفتار دوم: دولت فاطمی در مصر و شمال آفریقا	۲۶۴
- مصر در دوران فاطمیان	۲۶۸
- عرصه‌های تأثیر فاطمیان در رشد تشیع در قرن چهارم	۲۷۰
۱- تأسیس خلافت مستقل شیعی فاطمی در مهابل خلافت سنی عباسی	۲۷۰
۲- برنامه‌ریزی برای رشد علم و دانش	۲۷۱
۳- تبلیغ و دعوت فراگیر	۲۷۲
۴- احیای شعائر شیعی	۲۷۳
گفتار سوم: دولت حمدانیان	۲۷۵
- عرصه‌های تأثیر حمدانیان در رشد تشیع در قرن چهارم	۲۷۷
۱- آزادی مذهبی شیعه در شامات	۲۷۷
۲- حمایت از دانشمندان و فیلسوفان شیعی	۲۷۸
۳- حمایت از ادبیات شیعی	۲۷۹
۴- ساخت و تعمیر مشاهد شیعی در شامات	۲۸۰
۵- احیای شعائر شیعی در شامات	۲۸۲
فصل هفتم: تأسیس دولت‌های محلی شیعه در قرن چهارم	۲۸۵
درآمد	۲۸۵

۲۸۶	گفتار اول: دولت زیدی در یمن
۲۸۸	گفتار دوم: دولت عقیلی در عراق
۲۹۲	گفتار سوم: امیران علوی در حرمین شریفین
۲۹۲	الف) مکه
۲۹۵	دولت فاطمی و حکومت اشراف در مکه
۲۹۷	ب) مدینه
۲۹۹	گفتار چهارم: دولت بنی کاکویه در اصفهان و یزد
۳۰۲	گفتار پنجم: دولت آل حسنویه در کردستان و لرستان
۳۰۵	گفتار ششم: بریدیان در خوزستان و عراق
۳۰۸	گفتار هفتم: دولت اسماعیلی در مولتان
۳۱۲	گفتار هشتم: دولت آل زیری در شمال آفریقا
۳۱۴	گفتار نهم: دولت مسافریان در آذربایجان
۳۱۸	گفتار دهم: دولت باوندیان در طبرستان
۳۲۰	گفتار یازدهم: دولت شاهینیان در بطیحه
۳۲۳	گفتار دوازدهم: امارت‌های منصوب از سوی حکومت‌های شیعی در ایران
۳۲۳	الف: کلیان سیسلی (صقلیه)
۳۲۹	ب: مکرمان عمان
۳۳۵	گفتار سیزدهم: شواهدی از امارت‌های علوی و شیعی دیگر
۳۳۵	الف: امارت‌های محلی در شمال غربی شامات (جبله، لاذقیه و طرابلس)
۳۴۰	ب: امارت محلی بنی صالح علوی در غانه (آفریقا)
۳۴۳	ج: امارت محلی علویان بعد از هجرت به شرق آسیا
۳۴۵	- نکات مهم در خصوص دولت‌های محلی شیعه در قرن چهارم
بخش سوم: مقومات رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل تقویت‌کننده) / ۳۴۹	
۳۵۱	درآمد
۳۵۲	فصل هشتم: مقومات نظامی
۳۵۳	گفتار اول: بربرها

۳۵۴		واژه شناسی بربر
۳۵۶		اسلام در میان بربرها
۳۵۸		زمینه‌های حضور تشیع در میان بربرها
۳۶۰		بربرها و خلافت فاطمی
۳۶۲		گفتار دوم: دیلمیان
۳۶۴		پذیرش اسلام شیعی توسط دیلمیان
۳۷۲		شباهت‌ها و تفاوت‌های قوم دیلم و بربر
۳۷۲		الف) شباهت‌ها
۳۷۴		ب) تفاوت‌ها
۳۷۵		نتیجه‌گیری
۳۷۷		فصل نهم: مقومات علمی - تبلیغی رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم
۳۷۷		درآمد
۳۷۸		۱- عالمان امامیه
۳۸۱		۱-۱- مکتب فقهی - کلامی بغداد
۳۸۳		۱-۲- ظهور علما و فقه‌های صاحب نام شیعه
۳۹۵		۱-۳- رشد علم اصول در قرن چهارم
۴۰۰		۱-۴- دارالعلم‌های شیعی
۴۰۳		۱-۵- مقابله عالمان امامیه با مکاتب انحرافی در قرن چهارم
۴۰۴		۲- مبلغان زیدیه
۴۰۶		۳- داعیان اسماعیلیه
۴۱۲		۴- ادب سیاسی شیعه در قرن چهارم
۴۱۳		- مهم‌ترین اهداف ادبیات سیاسی شیعه در قرن چهارم
۴۱۹		فصل دهم: مقومات اجتماعی رشد مکتب تشیع در قرن چهارم
۴۲۰		گفتار اول: عدالت‌خواهی علویان و شیعیان
۴۲۰		۱- مفهوم عدالت در تشیع و نگرش شیعه به این اصل در قرون نخستین اسلامی
۴۲۴		۲- نقش عدالت‌گرایی کارگزاران سیاسی شیعه در پذیرش حاکمیت آنها توسط اکثریت
۴۲۴		تسنن در قرن چهارم

گفتار دوم: ارتباط متقابل برابری خواهی علویان و شیعیان و گرایش اقوام دیگر به تشیع	
در قرن چهارم.....	۴۲۹
۱- عوامل تقویت نارضایتی و متعاقب آن استقلال طلبی اقوام در قرون نخستین اسلامی.....	۴۳۱
۱-۱- خودکامگی و استبداد خلفا.....	۴۳۱
۱-۲- فساد دستگاه خلافت.....	۴۳۲
۱-۳- اختلاف درونی.....	۴۳۲
۱-۴- ضعف و کاهش اعتبار خلافت مرکزی.....	۴۳۳
۱-۵- ظلم و ستم خلیفگان خصوصاً نسبت به ولی نعمتان دینی جامعه.....	۴۳۴
۲- پایان سیطره دستگاه خلافت و تأسیس دولت های علوی و شیعی.....	۴۳۵
نتیجه گیری:.....	۴۳۸

بخش چهارم: موانع رشد سیاسی تشیع در قرن چهارم (علل بازدارنده) / ۴۴۱

درآمد.....	۴۴۳
فصل یازدهم: موانع داخلی.....	۴۴۵
گفتار اول: اختلافات امرای شیعی.....	۴۴۵
گفتار دوم: تسامح مذهبی در دولت های شیعی.....	۴۴۷
گفتار سوم: اقدامات منسوبان به تشیع.....	۴۴۹
غالیان.....	۴۴۹
قرمطیان.....	۴۵۳
گفتار چهارم: فرقه گرایی در بین شیعیان.....	۴۵۹
فصل دوازدهم: موانع خارجی.....	۴۶۱
گفتار اول: اقدامات خلفای عباسی.....	۴۶۲
گفتار دوم: فتنه انگیزی مفتیان حنبلی.....	۴۶۷
گفتار سوم: تعصبات و افراط گرایی عامه (سنّیان).....	۴۷۵
گفتار چهارم: تفوق تدریجی ترکان.....	۴۸۰
گفتار پنجم: قتل عام و نسل کشی شیعیان.....	۴۸۱

۴۸۱	قتل عام شیعیان در افریقیه
۴۸۴	گفتار ششم: تهاجمات خارجی
۴۸۴	۱- غزنویان
۴۸۴	ری
۴۸۵	مولتان
۴۸۶	۲- غزان
۴۸۹	۳- صلیبی ها
۴۹۰	۴- امویان اندلس
۴۹۱	۵- خوارج
۴۹۲	۶- ایوبیان
۴۹۵	نتیجه گیری نهایی
۵۰۵	فهرست جدول ها
۵۰۹	فهرست نقشه ها
۵۱۱	فهرست نمودارها
۵۱۳	فهرست منابع
۵۳۱	فهرست منابع دیجیتال
۵۳۵	فهرست مقالات
۵۳۹	فهرست مطالب و مقالات از شبکه جهان پهن (ایترنت)
۵۴۵	پیوست شماره ۱: مورخان شیعه در قرن چهارم
۵۶۱	پیوست شماره ۲: ترجمه چکیده به زبان عربی
۵۶۵	پیوست شماره ۳: ترجمه چکیده به زبان انگلیسی
۵۷۱	پیوست شماره ۴: ترجمه چکیده به زبان فرانسوی

مقدمه استاد انصاری بوبراحمدی

بسم الله الرحمن الرحيم

امام صادق علیه السلام فرمود: درنگی کن مفضل! از نعمت‌های الهی برای آدمی، نوشتن است. نوشتنی که رخدادهای گذشتگان برای بازماندگان و رویدادهای زندگان برای آیندگان را به رشته تحریر در آورده و با آن نوشته‌های علمی، اخلاقی و... را جاودانه می‌کند.^(۱)

مکتب راستین تشیع یعنی همان اسلام اصیل و بی‌انحراف، پس از رحلت شهادت‌گونه پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله مورد دشمنی غاصبان و مخالفان قرار گرفت. ولی با وجود همه اختناق‌ها و ظلم و ستمی که در دوران‌های مختلف بر ضد شیعیان روا داشته می‌شد، گسترش و نفوذ تشیع در بلاد اسلامی ادامه یافت. چنین نفوذ و گسترشی، زائیده عوامل بسیار مهمی بود که به اختصار برخی را اشاره می‌کنیم:

۱- برخورداري مکتب تشیع از وجود رهبرانی الهی و معصوم که مورد تأیید

قرآن و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بودند؛

۲- تمسک و تبعیت از رکن اساسی ثقلین طبق سفارش پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؛

۳- شناخت و عمل به اسلام اصیل و بی‌انحراف؛

۴- مظلومیت تاریخی شیعیان و رهبران آنها به ویژه اهل بیت پیامبر اکرم علیهم السلام که موجب تمایل قلوب مؤمنین به آنان می‌گشت؛

۵- تأثیرگذاری حاکمان، والیان، عالمان و صحابی شیعه مذهب.

بزرگان مکتب تشیع، به دلیل ظلم حاکمان بنی امیه، بنی مروان و بنی عباس ناچار به هجرت و در مناطق مختلف بلاد اسلامی پراکنده شدند. به علت همین هجرت‌ها، حوزه نفوذ و اندیشه‌ی شیعی نیز در سراسر جهان اسلام گسترش یافت. «حتی جایی مثل جبل عامل که جزء سرزمین شام و حوزه نفوذ معاویه بود، به برکت حضور صحابی بزرگواری چون ابوذر، یکی از کانون‌های اصلی شیعی می‌شود».^(۱)

علامه محقق محمد جواد مغنیه می‌نویسد: «صحابیان شیعی در گسترش و توسعه تشیع، نقش اساسی داشتند. هر کجا می‌رفتند مردم را با قالب‌های قرآنی و حدیثی و با صبر و تحمل به تشیع فرا می‌خواندند. به خاطر مصاحبت با پیامبر صلی الله علیه و آله در میان مردم دارای احترام و ارزش بودند و سخنانشان اثری بالغ داشت».^(۲) والیان و حاکمان شیعی نیز نقش فوق العاده‌ای در گسترش تشیع داشته‌اند. عالم بزرگ جهان اسلام سید محسن امین می‌نویسد: هر جا والیان علی علیه السلام می‌رفتند، اهل آنجا شیعه می‌شدند.^(۳)

دانشمندان و عالمان مکتب بزرگ اسلامی تشیع - که خود نیز در علوم عقلی و نقلی سرآمد بودند - با تحقیق و تبیین دقیق معارف انسان‌ساز و حیات‌بخش شیعه در ابعاد و زوایای مختلف فردی و اجتماعی، به خصوص معرفی صحیح

(۱) امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ج ۱، ص ۲۵.

(۲) مغنیه، محمد جواد، *الشیعة فی المیزان*، منشورات شریف رضی، قم، ص ۲۶.

(۳) امین، سید محسن، *اعیان الشیعة*، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ج ۱، ص ۲۵.

جانشینان واقعی و برحق پیامبر اسلام ﷺ سهم عمده‌ای در گرایش بلاد اسلامی به اسلام اصیل و ناب یعنی تشیع داشته‌اند.

اکنون نیز عرضه صحیح و نشان دادن حق و حقیقت در جلوه‌گاه تاریخ، وظیفه‌ای سترگ و با عظمت بر عهده اسلام‌شناسان مورخ و محققین آزادمنش است. بر همین اساس مطالعه، بررسی و تبیین حوادث و رویدادهای مهم تاریخ اسلام به ویژه مسائل و موضوعات شیعه پژوهی تاریخی، حایز اهمیت فراوان است.

در راستای انجام این مهم پژوهشگر توان‌مند، «حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای حاج شیخ محمد رضا زارع خورمیزی» که دارای مدرک دکترای تاریخ اسلام و عضو برجسته هیأت علمی مجمع جهانی شیعه‌شناسی می‌باشد، اقدام به تألیف اثری علمی و ارزنده با محوریت علل رشد و گسترش تشیع در قرن چهارم هجری نموده است.

مؤلف کوشیده است در این پژوهش تاریخی، هم جنبه‌های نقلی و تحلیلی و هم جنبه‌های توصیفی و تبیینی را مد نظر قرار دهد.

وی همچنین موفق شده است عناصر اصلی این مطالعه تاریخی یعنی پنج گام اساسی انتخاب مسأله، تدوین فرضیه، توصیف تاریخی، تبیین تاریخی و نقد منابع و اسناد را، عالمانه ارایه نماید. وی در مقام بیان و اثبات فرضیه پژوهش نیز برخوردار از زبان علمی است.^(۱) لذا علاوه بر آنکه از بیان علت وقوع رویدادهای تاریخی غافل نبوده، از خوش‌باوری، سهل‌انگاری در سنجش، مغالطه و بیان شاعرانه دوری جسته است.

(۱) وی در مقام تبیین سیر تاریخی مسأله، بر اساس اسناد و شواهد به گونه‌ای به توصیف مسیر و بستر موضوع می‌پردازد که واقعیت حادثه تاریخی آن را طی کرده است.

یافته‌های مؤلف کتاب، تا حد قابل توجهی بر نظریه‌ها و قانون‌های علمی شناخته شده در فهم وقایع تاریخی بنا شده است. بنابراین می‌توان گفت از آنجا که این اثر ارزشمند شامل دست‌آوردهای حقیقت‌گرا با دقت لازم در بررسی‌های تاریخی است، نگارنده محترم موفق به ارایه تصویری روشن از عرصه‌ها و علل رشد شیعه در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخی شده است که مطالعه آن به عموم و به ویژه به علاقه‌مندان مباحث تاریخ سیاسی و اجتماعی شیعه توصیه می‌شود.

رجاء واثق دارم با توفیق الهی مؤلف ارجمند، موضوع این اثر را در دوران‌های دیگر تاریخ شیعه نیز ادامه دهد. ان شاء الله

کثر الله امثالهم، جزاه الله عن الاسلام اجراً، ادام الله ظله ودامت افاضاته والسلام علیکم وعلی جمیع احوال المؤمنین بولایة علی بن ابي طالب علیه السلام فی اقطار العالم ورحمة الله وبرکاته.

محمول مجمع جهانی شیعه‌شناسی

انصاری بوبراهمدی

سپاس‌گزاری

حمد و ستایش پروردگار پاک و بلند مرتبه‌ای را سزااست که خالق عالمیان است و بر ما مَنّت نهاد به نعمت اسلام و ولایت.

اول معلم عالم انسانی خدای رحمان است، آنگاه که فرمود: ﴿الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ﴾ همو که بعد از نعمت خلقت بالاترین نعمت را تعلیم به قلم یاد کرد و فرمود: ﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾

درود و سلام بر والاترین مخلوق او رسول گرامی اسلام حضرت محمد بن عبدالله ﷺ، که الگوی بشریت است، آنگاه که درباره او فرمود: ﴿لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾، و افضل تحیات خاندان بزرگوار او را سزااست که خالق عالمیان بر باکی آن‌ها در این کریمه شهادت داد که: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.

خدای بزرگ را سپاس می‌گویم که چند صباحی توفیق تعلّم و تحقیق و نگارش را در خصوص یکی از برترین موضوعات دانش انسانی یعنی آیین حیات‌بخش اسلام و مکتب راستین تشیع، به این بنده حقیر خود مَنّت نهاد و کرامت کرد. و در این مسیر مبارک، بندگان دلسوز از خود را راهنما، همیار و همراه من قرار داد.

از باب حدیث شریف: «مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعَمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ»، بر خود لازم می‌دانم از تمام عزیزانی که به نحوی از انحاء در این پژوهش همیاری و مساعدت کردند کمال قدردانی و سپاس‌گزاری را بنمایم.

از استاد عزیز و گرانمایه جناب آقای دکتر صادق آینه‌وند که راهنمای این پژوهش بودند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از محققان، مترجمان و کلیه عزیزان همکار در مجمع جهانی شیعه‌شناسی خصوصاً مسؤول محترم مجمع، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین استاد انصاری بویراحمدی که از هیچ‌گونه تلاشی برای انجام بهتر و سریع‌تر پژوهش دریغ نکردند کمال سپاس‌گزاری و امتنان را دارم.

از صدیق گرامی جناب حجت‌الاسلام والمسلمین سید ابراهیم امینی که زحمت همکاری در خصوص حروفچینی و تنظیم تحقیق را داشتند کمال تشکر را دارم.

از زحمات کلیه اندیشمندان و نویسندگان بزرگواری که از آثار علمی گرانبه‌ای در این پژوهش بهره‌برده شده است با کمال خضوع، امتنان و قدردانی می‌کنم و بر روان پاک مؤلفان درگذشته درود می‌فرستم و اگر نامی از مؤلف گرانمایه‌ای در ارجاعات از قلم افتاده، علماً تقصیر دارم.

از همسر و خانواده دلسوز و عزیزم که محیط آرام و مساعدی را برای این کار علمی فراهم آوردند و اگر مساعدت آنها نبود این کار علمی با این کیفیت به انجام نمی‌رسید، کمال امتنان، تشکر و قدردانی را داشته و از فرصت‌هایی که به خاطر این کار علمی از آنها دریغ کرده‌ام پوزش می‌خواهم. و نهایتاً از تمام عزیزانی که در این تحقیق بنده را مساعدت کرده‌اند و نام آنها ذکر نشده است کمال سپاس‌گزاری را دارم و از خدای بزرگ توفیق سعادت را برای آنان آرزو مندم.

قم المقدسه

محمدرضا زارع‌خورمیزی

بهار ۱۳۹۰

چکیده

قرن چهارم هـ. ق دوره گسترش مکتب تشیع در جهان اسلام است در این دوره پس از سه قرن مبارزه، شیعه جایگاه خود را در جهان اسلام به دست آورد و در عرصه‌های مختلف سیاسی - اجتماعی، به موفقیت‌های چشم‌گیری دست یافت به طوری که شیعیان از نیمه دوم قرن چهارم در بسیاری از نقاط جهان اسلام به اکثریت دست یافتند و شمارهای شیعی آشکارا رواج یافت به همین دلیل قرن چهارم را باید قرن شیعه نامید. نوشتار حاضر به علل این پدیده یعنی رشد شیعه در قرن چهارم خصوصاً در عرصه سیاست و حکومت اختصاص دارد. واژه‌های کلیدی بحث را می‌توان شیعه، قرن چهارم هجری، دولت‌های شیعه و نخبگان سیاسی شیعی دانست.

«علل رشد سیاسی شیعه در قرن چهارم» در سه بخش مهم جمع‌بندی می‌شود. بخش اول زمینه‌های رشد یا «علل تمهیدی» است، همان عواملی که در مجموع سه قرن اول هجری تمهیدات لازم را برای رشد سیاسی شیعه در قرن چهارم فراهم آوردند. بخش دوم مربوط به عرصه‌های رشد شیعه در سیاست و حکومت است که علل شتاب‌دهنده به شمار می‌رود. بخش سوم به مقومات، یعنی عواملی که تقویت‌کننده حضور پررنگ شیعیان در عرصه‌های سیاسی در این قرن بود، اختصاص دارد.

زمینه‌های رشد (علل تمهیدی) به چهار دسته مهم فکری، سیاسی، اجتماعی و تأثیر رهبری تقسیم می‌شوند که زمینه‌های فکری را می‌بایست در تکمیل مبانی مکتب تشیع در دوران حضور ائمه به اضافه تأثیر اندیشه مهدویت دانست همچنین ضعف خلافت عباسی و تأسیس دولت‌های علوی قبل از قرن چهارم نظیر ادریسیان مغرب و علویان طبرستان از مهم‌ترین زمینه‌های سیاسی و عدالت‌خواهی، تبعیض‌ستیزی، زهد و مظلومیت علویان و شیعیان مهم‌ترین زمینه‌های اجتماعی به شمار می‌روند، همچنین رهبری و مدیریت امام مهدی علیه السلام در دوره غیبت صغری و تحولات رهبری در زیدیه و اسماعیلیه زمینه رشد شیعه را در اولین سده غیبت فراهم کرد.

عرضه‌های رشد سیاسی شیعه در قرن چهارم (علل شتاب‌دهنده) شامل حضور چشم‌گیر علویان و شیعیان در مناصب سیاسی شامل وزارت، نقابت به علاوه تأسیس دولت‌های بزرگ و محلی می‌باشد که شامل سه دولت بزرگ بویه‌یان، حمدانیان، فاطمیان و دولت‌های محلی نظیر زیدی در یمن، عقیلی در عراق، علوی در حرمین، بنی کاکویه در اصفهان، آل حسنویه در جبال، بریدی در خوزستان، اسماعیلی در مولتان، آل زیری در مغرب الأوسط، مسافریان در آذربایجان، باوندیان در طبرستان، شاهینیان در بطیحه و چند دولت محلی دیگر بود.

مقومات رشد (علل تقویت‌کننده) شامل مقومات نظامی، علمی و اجتماعی است در عرصه نظامی ظهور اقوام تحت تبعیض نظیر دیلمیان و بربرها در جهت همیاری با تأسیس دولت‌های شیعه را شامل می‌شود. و در عرصه علمی - تبلیغی تأسیس مکاتب فقهی - کلامی شیعه نظیر مکتب بغداد و ایجاد مراکز تبلیغ و دعوت و دارالعلم‌های شیعی و در عرصه اجتماعی اشتهار مکتب تشیع به

تبعیض‌ستیزی و گرایش بخش عمده‌ای از امرای شیعه به عدالت‌خواهی و برابری‌طلبی، از مهم‌ترین عوامل تقویت‌کننده رشد سیاسی شیعه در قرن چهارم به شمار می‌رود.

در مجموع چنین نتیجه‌گیری می‌شود به دلایل فوق، شیعه در قرن چهارم (به رغم موانع متعدد) توانست بر بخش عمده‌ای از جهان اسلام حاکمیت سیاسی - فرهنگی داشته باشد و محرک گسترش تمدن اسلامی در آن عصر گردد، همچنین این دوره نقش مهمی در حیات فکری - سیاسی جهان اسلام و تشیع در دوره‌های بعد ایفا کرد و این موضوع را در عمل اثبات کرد که جهان اسلام در پرتو آموزه‌های تشیع (مکتب اهل بیت علیهم‌السلام) می‌تواند به رشد و تعالی مطلوب دست یابد طبعاً معرفی این تجربه تاریخی منجر به احیای نهضت ایجاد انگیزه هرچه بیشتر را در نسل‌های جدید جهان اسلام و تشیع جهت ساختن یک تمدن اسلامی پویا در جهان معاصر را فراهم خواهد آورد.